

Economie in meervoud

Deel III. Sociale (en) solidariteitseconomie: eenheid of spreidstand?

Jef Peeters

Deze reeks behandelt nieuwe vormen van economisch denken en ermee verbonden economische praktijken die zich als alternatief presenteren voor de thans dominante kapitalistische markt-economie. De titel bedoelt niet alleen dat het om een veelheid van benaderingen gaat, maar ook dat de erkenning van diversiteit een wezenlijk kenmerk is van een ecologisch wereldbeeld en dus van elk ecologisch denken over economie. Deze bijdrage gaat in op een benadering die zelf een grote variëteit aan 'alternatieve' economische praktijken omvat en recent opgang maakte onder de benamingen 'Solidariteitseconomie' en 'Sociale en solidariteitseconomie'. Gaat het om verschillende benaderingen of niet? Waarvoor staan ze? Wat is hun belang vandaag?¹

De begrippen 'Solidariteitseconomie' en 'Sociale en solidariteitseconomie', afgekort SSE, zijn in Vlaanderen minder gekend. Ze slaan zowel op een wereldwijde beweging die eind 20ste eeuw ontstaan is, als ondertussen ook op een beleidsperspectief op het niveau van de Verenigde Naties. We gaan op beide perspectieven in. Maar omwille van de verwarring waartoe de verschillende benamingen aanleiding geven, beginnen we met een historisch gesitueerde toelichting van de begrippen. Daarbij willen we ook peilen naar de relatie met 'sociale economie' zoals die tot uiting komt in de 'en' van SSE. Als afsluiter kijken we nog naar de *commons* in het SSE-discours.

Verskillende begrippen en hun ontstaan

Sociale economie

Sociale economie, in de zin van economische praktijken die ingebed zijn in sociale verbanden of gemeenschappen, is van alle tijden. Denk bijvoorbeeld aan de gilden in de middeleeuwen. Eigen aan het kapitalisme is evenwel de poging om economie net vrij te maken uit sociale verbanden.² Maar wanneer de industriële revolutie tot volle ontplooiing komt, zien we halverwege de 19de eeuw allerlei nieuwe initiatieven en experimenten waarin mensen, als reactie op armoede en uitbuiting, stukken economie terug in handen proberen te nemen. Dat neemt de vorm aan van verenigingen (associaties) als mutualiteiten en coöperaties, de eerste vormen van de moderne sociale economie. Zo wordt de oprich-

Eigen aan het kapitalisme is evenwel de poging om economie net vrij te maken uit sociale verbanden.

ting van de Rochdale Equitable Pioneers Society in het VK in 1844, veelal als startpunt van de coöperatieve beweging beschouwd.

Democratische controle

Het begrip ‘sociale economie’ werd echter geïkt in Frankrijk door Charles Dunoyer met de publicatie van *Nouveau traité d'économie sociale* in 1830. Met de verwijzing naar coöperatieve of mutuele verenigingen slaat de eerste definitie van ‘sociaal’ op het type van eigenaarschap, namelijk individuen met gelijke zeggenschap – één persoon, één stem. Democratische controle staat hierbij tegenover controle op basis van het aantal aandelen zoals in de kapitalistische onderneming. Dat is de hoofdlijn in de moderne sociale economie, waarbij de activiteiten zelf op gelijk welke sector kunnen slaan: fabricage, landbouw, visserij, kredietverenigingen, sociale diensten, enz.³

In Europa vonden coöperaties, onderlinge maatschappijen, verenigingen en stichtingen het belangrijk om een permanente dialoog op gang te brengen over Europese beleidsmaatregelen van gemeenschappelijk belang. In november 2000 stichtten zij daartoe de CEP-CMAF (Conférence Européenne Permanente des Co-operatives, Mutualités, Associations et Fondations⁴), in 2008 omgedoopt tot Social Economy Europe als representatieve organisatie op EU-niveau voor de sociale economie. Haar missie is zowel beleidsbeïnvloeding als bevordering van de sociale economie in Europa.⁵ Daarbij staat zij voor een eigen benadering van ondernemerschap op basis van volgende karakteristieken, uitgeschreven in een *Europees Charter* uit 2002:

- primaat van het individu en van de sociale doelstellingen boven kapitaal
- vrijwillig en open lidmaatschap
- democratische controle via lidmaatschap
- combinatie van de belangen van de leden/gebruikers met het algemeen belang
- de verdediging en implementatie van het principe van solidariteit en verantwoordelijkheid
- bestuursautonomie en onafhankelijkheid ten opzichte van publieke overheden
- het wezenlijke deel van de meerwaarde (surplus) is bestemd voor de realisatie van doelstellingen van duurzame ontwikkeling, van de belangen van dienstverlening aan de leden en van het algemeen belang.

Sociale activiteiten

In de Angelsaksische landen ontstond er in de jaren 1990 een nieuwe definitie van sociale economie, waarbij ‘sociaal’ slaat op activiteiten in de sociale sector zoals dagopvang, gezondheid, ouderenzorg e.d.. Activiteiten in andere sectoren worden slechts als sociale economie beschouwd voor zover zij werk verschaffen aan mensen met weinig kansen op de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld mensen met een beperking. Denk bijvoorbeeld aan invoegbedrijven en lokale diensteneconomie. De organisatie- of ondernemingsvormen kunnen daarbij zeer divers zijn, maar de sociale doelstelling staat voorop.⁶

Het in Vlaanderen gangbare begrip van sociale economie sluit hier erg bij aan: ‘Sociaal ondernemerschap is ondernemerschap met een sociale invalshoek. Zoveel is zeker.’

De sociale economie bestaat daarbij uit 'bedrijven en initiatieven die: 1. Specifieke maatschappelijke meerwaarde willen realiseren. [...] 2. Goederen en diensten leveren waarvoor klanten en behoeften bestaan...'.⁷ Die 'maatschappelijke meerwaarde' omvat onder meer duurzame ontwikkeling en de voorrang van arbeid op kapitaal, maar wordt in vergelijking met het *Europees Charter* echter niet zo sterk in termen van economische democratisering geduid. Bijvoorbeeld 'de betrokkenen krijgen inspraak in het beleid van de onderneming' is een vrij vage formulering.

Bovendien wordt de 'maatschappelijke meerwaarde' sterk bepaald vanuit beleidsprioriteiten rond tewerkstelling. Het eerste punt daarvan luidt immers: '*Tewerkstelling creëren en competenties versterken met het oog op duurzame loopbanen. De aandacht gaat naar emancipatie, integratie en de positie van mensen uit kansengroepen. Waar mogelijk doorstroom realiseren binnen de sociale economie en naar het normale economische circuit.*' In de praktijk komt dat tot uiting in het beleid van 'erkende sociale-economie-ondernemingen': 'Zij stellen de tewerkstelling van mensen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt voorop in hun onderneming. Ze zijn erkend door de Vlaamse minister bevoegd voor de sociale economie en kunnen daardoor subsidies ontvangen om de tewerkstelling te realiseren.' Hieronder vallen de maatwerk- en invoegbedrijven en ondernemingen binnen de lokale diensteneconomie, alsook de maatregelen 'sociale inschakelingseconomie' (SINE) en 'arbeidszorg'.

Dat alles heeft voor gevolg dat in Vlaanderen een beperkte visie op sociale economie dominant is, in tegenstelling met het Franstalige landsgedeelte, dat meer aansluit bij de Franse traditie. Dit dubbele spoor laat een tegenstelling zien tussen een sociale economie die ontstaan is als verzet tegen de kapitalistische ondernemingsvorm, en een sociale economie die enkel als een sociale correctie of aanvulling functioneert. Dat wil niet zeggen dat Vlaanderen geen organisaties kent die in het bredere plaatje van sociale economie passen. Maar zij worden niet als dusdanig gezien, maar hebben hun eigen organisatiestructuren, denk bijvoorbeeld aan de coöperatieve beweging of aan Fair Trade.

Derde sector

Het concept 'derde sector' — soms ook 'civiele sector' genoemd — verscheen in de jaren 1970 in Frankrijk om alle economische activiteiten te beschrijven buiten de private sector van de economie (bedrijven van het kapitalistische type) of de openbare economie (zoals transport, elektriciteit, postdiensten, ziekenhuizen en scholen, enz.).⁸ In de Engelstalige wereld wordt het vaak gebruikt als synoniem voor sociale economie, onder meer binnen de recente beweging voor een solidariteitseconomie.⁹ Maar ook in academische teksten komt die gelijkshakeling vaak voor.¹⁰

In het algemeen duidt de term sociale economie op het universum van praktijken en vormen van mobilisering van economische middelen voor de bevrediging van menselijke behoeften die noch behoren tot de ondernemingen met winstoogmerk, noch tot de overheidsinstellingen in enge zin. (Moulaert & Alenei 2005:2042)

Die gelijkstelling van sociale economie met de derde sector is echter niet vanzelfsprekend. Zo stelt het genoemde *Europees Charter*: 'De organisaties van de sociale economie

zijn economische en sociale actoren die in alle sectoren actief zijn.' Bovendien zijn binnen een opdeling in sectoren eerder hybride ondernemingsvormen als coöperaties en not-for-profit-ondernemingen moeilijk te plaatsen. Verder omvat de 'civiele' sector ook heel andere realiteiten zoals belangenorganisaties, allerlei burgerorganisaties, sociale bewegingen, e.d. Volgens Poirier (2014) is het concept van de derde sector daarom onpraktisch voor alternatieve economische benaderingen en wordt het er minder gebruikt.

Solidariteitseconomie

Het begrip 'solidariteitseconomie' is gedurende de jaren 1980 opgekomen, zowel in Latijns-Amerika als in Frankrijk, als een duidelijke reactie op het neoliberale beleid en het daarmee gepaard gaande verlies van bescherming door de welvaartstaat. Maar ook dit begrip is al ouder. In 1937 publiceerde de Catalaan Felipe Lorda Aliaz, lid van een anarchistische vakbond, *Por une economía solidaria entre el campo y la ciudad* (Voor een solidariteitseconomie tussen het platteland en de stad). Franco's overwinning in de burgeroorlog vernietigde echter de solidariteitsinitiatieven.¹¹

In Latijns-Amerika gaf de Chileen Luis Razeto zichtbaarheid aan het begrip met zijn boek *Economía de solidaridad y mercado democrático* (Solidariteitseconomie en een democratische markt), waarbij hij voor de term verwijst naar een uitspraak van paus Johannes-Paulus II tijdens diens bezoek in 1982. Ongeveer tegelijkertijd wordt het begrip *économie solidaire* in Frankrijk gesmeed door de sociologen Bernard Eme en Jean-Louis Laville¹², en verspreidt er zich snel onder activisten en praktijkmensen, net als in Latijns-Amerika. Dat leidt in Frankrijk tot de oprichting van REAS (*Réseau de l'économie alternative et solidaire*) in 1991, dat in 1992 een coöperatie werd, die in 1998 failliet ging, maar opgevolgd werd door MB 2. REAS bestaat nog in Spanje. In oktober 1995 verscheen er een advertentie in *Le Monde* onder de titel 'Appel voor een Solidariteitseconomie', ondertekend door honderden vooraanstaande beoefenaars en intellectuelen van de Solidariteitseconomie. Door de uitgebreide banden van Frankrijk met de provincie Quebec in Canada, werd de uitdrukking ook daar bekend.

Beslissend was echter een bijeenkomst in Oostende in maart 1997 van organisaties en academici uit Frans- en Spaanstalige landen die onderzoek deden over solidariteitseconomie. Om een concrete solidariteitseconomische beweging tot stand te brengen, werd er beslist een internationale bijeenkomst te organiseren. Die vond plaats in Lima in juli 1997 met 275 deelnemers uit 30 landen. Solidariteitseconomie werd er duidelijk gedefinieerd als een mondiaal project. En het begin van de *Verklaring van Lima*¹³ laat er alleszins geen twijfel over bestaan dat het project een transformatie van economie en samenleving beoogt:

We stellen vast dat we onder de hegemonie leven van een ontwikkelingsmodel dat zowel in het Noorden als het Zuiden zijn grenzen toont wanneer het de planeet vernietigt, armoede en uitsluiting genereert en het geheel aan menselijke activiteiten negeert die van het grootste belang zijn voor de gemeenschappen, en aldus een bedreiging vormt voor de toekomst van de mensheid.

In een poging om op deze situatie te reageren, zetten we ons in voor een proces van opbouw van een op solidariteit gebaseerde ontwikkeling die de reductionistische en deterministische opvatting in twijfel trekt volgens welke het antwoord op de behoeften van de mensheid afhangt van de wilde concurrentie op de markt en haar zogenaamde 'natuurwetten'. De solidariteitseconomie steunt op coöperatie, delen en collectieve actie, waarbij de mens in het centrum van economische en sociale ontwikkeling gezet wordt. Solidariteitseconomie impliceert tegelijkertijd een economisch, politiek en sociaal project dat leidt tot een nieuwe manier van politiek voeren en dat tegelijkertijd verschillende menselijke banden tot stand brengt op basis van overeenstemming en burgerschapsacties.

In de verdere ontwikkeling van de beweging zal dit transformationeel karakter telkens opnieuw het beslissende criterium zijn om haar verhouding tot de sociale economie te bepalen, alsook welke delen ervan tot de solidariteitseconomie gerekend kunnen worden. Dat komt al tot uiting bij de opsomming van de ondertekenaars van de *Verklaring van Lima* waar 'groepen rond sociale economie' als slechts een deel van een bredere beweging vermeld staan.

Sinds Lima werd er om de vier jaar (tot 2013) een *International Meeting on the Globalization of Solidarity*¹⁴ gehouden. Daarnaast werd de Solidariteitseconomie ook geschraagd door de *Workgroup of Solidarity Socio-economy* (WSSE) van de *Alliance for a Responsible, Plural and United World*.¹⁵ De WSSE was een groep van individuen die in 2005 al uitgegroeid was tot ongeveer 600 leden van over de hele wereld. Hij richtte zich op onderzoeksactiviteiten, informatie-uitwisseling en debatten, wat erg heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van het concept solidariteitseconomie. Sommige leden namen ook deel aan het Wereld Sociaal Forum (WSF) dat zelf belangrijk was in de popularisering van de solidariteitseconomie. Zo werden er tijdens het WSF in januari 2005 in Porto Alegre

enkele gezamenlijke workshops georganiseerd door WSSE en RIPESS (*Réseau intercontinental de promotion de l'économie sociale solidaire — Intercontinental Network for the Promotion of social Solidarity Economy*). De WSSE stopte zijn formele activiteiten als netwerk in 2009.

Daarna werd de mondiale bevordering van de solidariteitseconomie haast uitsluitend door RIPESS gedragen. De oprichting ervan in december 2002 vloeide voort uit de tweede internationale conferentie in 2001 in Quebec, waar RIPESS ook

geregistreerd werd als een organisatie zonder winstoogmerk. In opvolging van de vierde internationale bijeenkomst in Luxemburg kwam het bestuur van RIPESS in november 2011 met volgende omschrijving:¹⁶

De solidariteitseconomie wil het hele sociale en economische systeem veranderen en stelt een ander ontwikkelingsmodel voor dat de principes van de solidariteitseconomie ondersteunt. Het streeft de transformatie na van het neoliberale kapitalistische economische systeem, van een systeem dat primaat geeft aan het maximaliseren van private winst en blinde groei,

De solidariteitseconomie wil de staat, het beleid, de handel, productie, distributie, consumptie, investeringen, geld en financiën en eigendomsstructuren heroriënteren en optuigen om het welzijn van mens en milieu te dienen.

naar een systeem dat mens en planeet centraal stelt. Als een alternatief economisch systeem omvat de solidariteitseconomie dus alle drie de sectoren — privé/met winst oogmerk, publiek en derde sector. De solidariteitseconomie wil de staat, het beleid, de handel, productie, distributie, consumptie, investeringen, geld en financiën en eigendomsstructuren heroriënteren en optuigen om het welzijn van mens en milieu te dienen. Wat de beweging van de solidariteitseconomie onderscheidt van vele andere sociale veranderings- en revolutionaire bewegingen in het verleden, is dat ze pluralistisch is in haar benadering — rigide blauwdrukken en het geloof in één enkel juist pad vermijdend; de solidariteitseconomie waardeert en bouwt ook voort op concrete praktijken, waarvan vele al oud zijn, in plaats van een utopie uit het niets te creëren.

De solidariteitseconomie heeft dus expliciet een systemische, transformatieve, postkapitalistische agenda. De sociale economie is een sector van de economie die al dan niet deel uitmaakt van een transformatieve, postkapitalistische agenda, afhankelijk van met wie je praat. (geciteerd Poirier 2014: 10-11)

Sociale (en) solidariteitseconomie — SSE

Afhankelijk van de context staat SSE voor twee verschillende betekenissen, waarbij de betekenis van de 'en' cruciaal is. Dat gaat terug op gelijktijdige ontwikkelingen in Frankrijk en Quebec in 1998-1999. Om de sociale economie te bevorderen wilde men haar in Quebec, zoals in Frankrijk en Latijns-Amerika gebeurd was, verbinden met het begrip solidariteitseconomie. Daartoe werd er in mei 1998 in een krant een *Appel pour une économie sociale et solidaire* gepubliceerd. Het ging er zowel om de sociale economie (collectieve ondernemingen) te bevorderen als de meer mondiale aanpak van een solidaire economie voorop te stellen. Daarbij werd gesteld dat de sociale economie zelf geen alternatief model is, maar wel voor de keuze staat: deel uitmaken van het alternatieve solidariteitsmodel, of neoliberale praktijken volgen en niet progressief zijn. Een solidaire economie kan dan opgebouwd worden door de sociale economie op een kritische manier te ondersteunen.

In Frankrijk was er zowel sociale economie als solidariteitseconomie, alsook hun respectieve organisaties. Enerzijds presenteren de coöperaties en de mutuele organisaties zich publiek als 'économie sociale', terwijl de *Mouvement pour l'Économie Solidaire* (MES)¹⁷ werd opgericht als alternatief voor de meer traditionele sociale economie die onvoldoende solidaire praktijken zou kennen. Anderen beschouwden de solidariteitseconomie als een nieuwe vorm van sociale economie, maar met een wederopstanding van haar 'oude' principes.¹⁸ Omdat de feitelijke verdeling van de twee bewegingen als een zwakte werd gezien, kwam er in 1999 een initiatief om beide samen te brengen in regionale fora, de *Consultations régionales de l'économie sociale et solidaire*. Het was een soort verstandshuwelijk, of eerder een LAT-relatie, want de twee bewegingen bestaan nog steeds in Frankrijk, al nemen ze wel deel aan gemeenschappelijke evenementen. Zo leidde een staten-generaal van de ESS in 2011 tot ministeriële steun en in 2014 tot een wet over de ESS.¹⁹

Deze ontwikkelingen hadden een grote invloed op de beweging van de solidariteitseconomie. De leiders ervan, waarvan een belangrijk deel uit Quebec kwam, adopteerden

het nieuwe SSE(ESS)-concept. De *Groupe d'économie solidaire du Québec* (GESQ) organiseerde in 2001 de tweede internationale bijeenkomst en introduceerde er het SSE-concept. De Latijns-Amerikaanse delegaties stelden echter voor om in de officiële benaming van de internationale organisatie in oprichting de 'en' te schrappen, wat aangenomen werd. 'Sociale Solidariteits Economie' komt daarom wel voor in de naam van RIPESS, maar het gebruik ervan lijkt vooral tot haar context beperkt. Het compromis leidde dus niet tot helderheid en de onderscheiden benamingen worden binnen de beweging

gehanteerd. De Franstalige landen adopteerden de uitdrukking 'sociale EN solidariteitseconomie'.²⁰ Maar in Latijns-Amerika, alsook in Engelssprekende wereld en in Azië, blijft men van 'solidariteitseconomie' spreken.²¹

De meest kritische positie ziet de sociale economie functioneren als een 'paard van Troje' voor de liberale principes van de markteconomie.

Hoe dan ook getuigt het onderscheid tussen SSE met of zonder 'en' van een ambivalente houding tegenover de positie van de sociale economie. De

meest kritische positie ziet de sociale economie functioneren als een 'paard van Troje' voor de liberale principes van de markteconomie.²² Het visiedocument van RIPESS maakt in ieder geval een duidelijk onderscheid tussen sociale economie en solidariteitseconomie, en geeft aan tot welk deel van de sociale economie de organisatie zich richt.

Sommigen beschouwen de sociale economie als de derde poot van het kapitalisme, samen met de publieke en de private sector. Daarom pleiten voorstanders van de sociale economie ervoor dat ze dezelfde legitimiteit krijgt als de publieke en private sector, met een overeenkomstig niveau van steun in openbare middelen en beleid. Anderen, aan het meer radicale einde van het spectrum, zien de sociale economie als een opstap naar een meer fundamentele transformatie van het economische systeem.

[...] RIPESS gebruikt de term sociale solidariteitseconomie om zowel de solidariteitseconomie als het radicalere einde van de sociale economie te omarmen. (RIPESS 2015: 10)

(Sociale) Solidariteitseconomie als beweging

Een beweging voor systemische transformatie

Het kan niet genoeg benadrukt worden dat de SSE van meet af aan een netwerk en beweging van praktijkorganisaties was, en in tweede instantie een netwerk van netwerken.²³ Vanuit de ervaringen van de praktijk in soms heel verschillende contexten was er een voortdurend reflectieproces en debat over de begrippen, definities en het kader van de SSE.²⁴ Dat leidde in 2008 tot het *RIPESS Charter* met missie, waarden en visie.²⁵ En de discussies tijdens de vijfde internationale bijeenkomst in Manila in 2013 resulteerden in 2015 in een uitgebreider visiedocument.²⁶ Daarin wordt geprobeerd 'zoveel mogelijk convergenties te vinden, maar ook de overblijvende verschillen te erkennen en te respecteren'. Verder wordt erkend dat het expliciteren van een visie van een zich ontwikkelende beweging een voortgaand proces is. Bondige definities zijn dus niet evident, wel omschrijvingen die de richting aangeven en tegelijkertijd diversiteit als een centraal principe opnemen.

De solidariteitseconomie is een wereldwijde beweging om een rechtvaardige en duurzame economie op te bouwen. Het is geen blauwdruk die door academici wordt getheoretiseerd in ivoren torens. Het is eerder een ecosysteem van praktijken die al bestaan — sommige oud, sommige nieuw, sommige nog in opkomst — die zijn afgestemd op de waarden van de solidariteitseconomie. Er is al een enorme basis waarop kan worden voortgebouwd. De solidariteitseconomie streeft ernaar deze verkokerde praktijken zichtbaar te maken en te verbinden om een breed gedefinieerd alternatief economisch systeem op te bouwen voor mens en planeet. (Kawano 2018a: 2)

We merken de belangrijkste elementen van SSE waarop we eerder in deze reeks al wezen: erkenning van economie als een diversiteit van praktijken, maar wel met keuzes op basis van een reeks waarden, in tegenstelling met de benadering van ‘diverse economie’ en ‘gemeenschapseconomie’ door Gibson-Graham. Verder neemt de SSE, als een recente sociale beweging, de ecologische uitdaging duidelijk mee op. Niet expliciet vermeld is dat het om praktijken over alle economische sectoren heen gaat, wat vaak ook als een tegenstelling met de sociale economie wordt gezien.²⁷ Dat hangt echter fundamenteel samen met de doelstelling om een nieuwe economie op te bouwen. ‘Transformatieve, systemische verandering’ (RIPES 2015) laat zich niet vangen in sectoren, zoals boven al aangegeven werd. Daarbij is het samenbrengen in een beweging van die diversiteit aan praktijken — die vaak vanuit hun eigen silo’s werken — het centrale uitgangspunt voor een veranderingsstrategie. Proliferatie en integratie van nieuwe praktijken gaan daarbij hand in hand.²⁸

Voor RIPES gaat het erom ‘vanuit microstrategieën macrostrategieën op te bouwen’ (p.9). Daarbij worden volgende benaderingen omschreven: opbouwen van praktijk aan de basis als kern; opbouwen en versterken van SSE-netwerken; onderzoek; beleidswerk op alle politieke niveaus; belangenbehartiging om ondersteuning van SSE-initiatieven te realiseren; strategieën om markttoegang te vergroten; zichtbaarheid vergroten, o.a. via onderwijs en communicatie. Laville (2015) wijst erop dat de SSE aldus een dubbele dimensie heeft: economisch en politiek. Het opbouwen van een solidariteitseconomie vraagt immers ook om belangrijke institutionele veranderingen. Voor Dacheux en Goujon (2017, 2019) gaat het zelfs om ‘radicale democratie’.

Waarden

Het visiedocument van RIPES bevestigt de waarden uit het *Charter*, hier samengevat:

- *Humanisme*: Mensen, hun waardigheid, cultuur en volledige ontplooiing staan centraal.
- *Democratie*: Op basis van het respect voor het recht van individuen en volkeren om te beslissen over hun eigen ontwikkeling, moet de wereld participatief opgebouwd worden. Politiek wordt gezien als een kader van horizontale relaties, en democratie slaat zowel op politieke als economische beslissingen.
- *Solidariteit*: Het gaat erom zichzelf te erkennen in relatie tot anderen en bekommerd te zijn om hun welzijn. Dat vormt de basis van uitgebreide netwerken van mensen en organisaties en een meer gelijke wereld.

- *Inclusiviteit*: Het netwerk staat open voor solidaire economische praktijken uit verschillende realiteiten en domeinen. Dialoog met respect voor ideologische verschillen wordt nagestreefd.
- *Subsidiariteit*: Erkenning van het vermogen van individuen en groepen om hun eigen problemen op te lossen en erover te beslissen; bevordering van ontwikkeling aan de basis alsook van organisaties om gemeenschappelijke problemen aan te pakken.
- *Diversiteit*: Naast de erkenning van etnische, culturele en seksuele diversiteit, gaat het ook om de bevordering van diverse vormen van ondernemerschap en van de diversiteit aan actoren in de SSE, in het bijzonder vrouwen en thans gemarginaliseerde groepen.
- *Creativiteit*: Bevordering van innovatie in concepten en praktijken in functie van sociale verandering, alsook van technieken aangepast aan bijzondere problemen en aan de beschikbare hulpbronnen in verschillende contexten.
- *Duurzame ontwikkeling*: Bescherming van omgeving en biodiversiteit, harmonieuzere mens-natuur- en geest-lichaamrelaties, rationeel gebruik van hulpbronnen met respect voor het evenwicht van ecosystemen; in vraag stellen van het neoliberaal groeiemodel.
- *Gelijkheid, billijkheid en rechtvaardigheid voor iedereen*: We maken deel uit van de strijd tegen alle vormen van discriminatie en overheersing.
- *Respect voor de integratie van landen en mensen*: Oppositie tegenover elke vorm van dominantie van het Noorden tegenover het Zuiden. Alternatieve integratie op basis van coöperatie en complementariteit, gericht op mondiale solidariteit.
- *Een meervoudige en op solidariteit gebaseerde economie*: ‘Geconfronteerd met een neoliberaal economisch model dat personen en volkeren uitsluit en de motivaties van economische activiteit reduceert tot het streven naar winst en eigenbelang, en zo de ongecontroleerde markteconomie vooropstelt als de enige schepper van rijkdom en werkgelegenheid, stellen wij de deugdelijkheid en de actie voor een meervoudige en op solidariteit gebaseerde economie. Wij doen voorstellen en werken voor een economie die de logica’s van accumulatie, herverdeling en wederkerigheid combineert en in balans brengt, tot uiting gebracht in een democratisch gereguleerde markt, een billijke hertoewijzing van hulpbronnen door een participatieve staat, en de bevestiging van praktijken van wederzijds voordeel in het kader van een samenleving en een cultuur van solidariteit.’

Omdat de kritiek op homo economicus blijft toenemen, wordt hij steeds meer bedreigd als centraal karakter in ons verhaal over de economie.

Een nieuw mensbeeld

Ons artikel over gemeenschapseconomie wees op een nieuw maatschappelijk-cultureel paradigma aan de basis van vele nieuwe economische benaderingen en de waarden die zij uitdrukken. De kritiek op het individualisme van de *homo economicus* vinden we ook terug in het discours van de SSE.²⁹

Omdat de kritiek op homo economicus blijft toenemen, wordt hij steeds meer bedreigd als centraal karakter in ons verhaal over de economie. De nieuw opkomende protagonist, die we homo solidaricus durven noemen, is complexer — zowel zelfbewust als solidair — en diverser, omdat het menselijk gedrag gevormd wordt door een reeks sociale en natuurlijke krachten, wat suggereert dat er geen enkelvoudige, universele menselijke natuur bestaat. Dit begrip van menselijk gedrag biedt een sterke basis voor het bouwen aan een solidariteitseconomie die is gebaseerd op de betere kanten van onze aard — solidariteit, samenwerking, zorg, wederkerigheid, mutualisme, altruïsme, medeleven en liefde. Tegelijkertijd is het van cruciaal belang dat praktijken van de solidariteitseconomie niet bezwijken voor het naïeve en onevenwichtige geloof dat mensen alleen maar solidair zijn. (Kawano 2018a: 11)

Voor dat laatste verwijst Kawano naar het onderzoek van Elinor Ostrom over de *commons*. Ook coöperatieve, collectieve systemen moeten in hun ontwerp rekening houden met de impulsen van het eigenbelang, willen ze veerkrachtig zijn.

Diverse praktijken

Het is onmogelijk om in één artikel een uitgebreid beeld te geven van alle soorten praktijken waar de SSE zich op richt. Ze beslaan alle aspecten van de economie en meerdere publicaties geven daar een beeld van.³⁰ Een algemeen idee geeft volgende lijst gebaseerd op de tabel 'Typologie van solidariteitseconomie-praktijken' van Kawano (2018: 25):

- *Productie*: werkerscoöperaties; producentencoöperaties; vrijwilligerscollectieven; gemeenschapstuinen; collectieven van zelfstandigen; onbetaalde zorgarbeid.
- *Distributie en uitwisseling*: fair-trade-netwerken; gemeenschapsondersteunde landbouw en visserij; complementaire/sociale/lokale munten; tijdbanken; ruil of vrije-circulatie-netwerken.
- *Consumptie*: consumentencoöperaties en koopverenigingen; coöperatief wonen, co-housing, doelbewuste gemeenschappen; community land trusts; coöperatieve deelplatforms.
- *Financiën*: kredietverenigingen; kredietverenigingen voor gemeenschapsontwikkeling; publiek bankieren; leningen onder gelijken (peer lending); onderlinge vereniging (bijv. verzekering); crowd-funding.
- *Bestuur (governance)*: participatieve budgettering; commons/gemeenschapsbeheer van hulpbronnen; publieke sector (scholen, infrastructuur, pensioenfondsen, enz.).

De bovengenoemde kernprincipes laten nog veel ruimte voor diversiteit en debat, maar dat betekent niet dat elke alternatieve praktijk als deel van de SSE beschouwd wordt. Zo worden coöperaties wel als de ruggengraat van de SSE beschouwd, maar dat betekent nog niet dat elke coöperatie daarom beantwoordt aan alle SSE-principes. Bijvoorbeeld in projecten om SSE-initiatieven in kaart te brengen wordt daarmee rekening gehouden. Zo hanteert het Solidarity Economy Mapping Project volgende twee criteria: 1) een praktijk moet substantieel afgestemd zijn op de SSE-principes; 2) er mag aan de structuur of praktijk niets eigen zijn dat SSE-principes schendt.³¹

Sociale en Solidariteitseconomie in de VN: onderzoek en beleid

Een UNRISD-project

Voor het toekomstperspectief van de SSE is het wellicht niet onbelangrijk dat zij recent opgang maakte als een beleidsperspectief bij de Verenigde Naties. De aanleiding daartoe was de Rio+20 conferentie in 2012. In discussies over strategieën voor duurzame ontwikkeling was er heel wat aandacht voor verschillende manieren om economische activiteiten te organiseren. Ook SSE kwam daar naar voor en werd opgepikt door Peter Utting, toenmalig directeur van UNRISD (*United Nations Research Institute for Social Development*), die met zijn medewerkers participeerde in de discussies. Vanuit die ervaring ontstond er een initiatief om SSE meer zichtbaar te maken binnen het VN-systeem, alsook om er kritisch onderzoek over aan te moedigen. Dat werd gekaderd in de discussies over de post-2015 ontwikkelingsagenda en de formulering van de SDGs.

Het project *Potential and Limits of Social and Solidarity Economy (2012-2016)*³² werd opgestart met een mondiale oproep voor onderzoekspapers. In mei 2013 werd onder dezelfde benaming een conferentie georganiseerd in samenwerking met de International Labour Organization (ILO) en de UN Non-Governmental Liaison Service (UN-NGLS). Naast onderzoekspapers en denkstukken omvat de output ook een synthesepaper (van ca. 70 papers) en een boek over de mogelijkheden tot uitbreiding van de SSE, alsook een hoofdstuk *Promoting Social and Solidarity Economy through Public Policy* in het UNRISD Flagship Report van 2016.³³ Deze titel maakt onmiddellijk duidelijk wat de insteek van UNRISD is t.a.v. SSE.

Daarnaast leidde de samenwerking tussen internationale organisaties tijdens het project ook tot de oprichting in september 2013 van de UN Inter-Agency Task Force on Social and Solidarity Economy (UN-TFSSE) om de zichtbaarheid van de SSE in internationale kennis- en beleidskringen te vergroten. Zij brengt VN-agentschappen en andere intergouvernementele organisaties samen, evenals koepelverenigingen van SSE-netwerken. Haar website³⁴ stelt:

De internationale ontwikkelingsgemeenschap erkent de noodzaak om ontwikkeling te herdenken. Business-as-usual heeft de recente financiële en voedselcrises, klimaatverandering, aanhoudende armoede en toenemende ongelijkheid niet voorkomen. In het kader van de Agenda 2030 voor Duurzame Ontwikkeling moeten we de Sociale en Solidariteitseconomie beschouwen als een belangrijke weg om de wereld ten goede te transformeren. [...] Wij geloven dat SSE een grote belofte inhoudt voor het aanpakken van de economisch, sociaal en ecologisch geïntegreerde benaderingen van duurzame ontwikkeling.

Al dergelijke inspanningen gaan ervan uit dat SSE heel wat potentieel voor sociale transformatie inhoudt. Die transformatie moet de basis vormen van een nieuwe benadering van duurzame ontwikkeling, en daarom wil UNRISD de SSE ondersteunen. Daarbij wordt transformatie als volgt omschreven:

Transformatieve verandering [...] is een langetermijnproces, dat zowel individuele actie als collectieve actie van samenlevingen vereist. De middelen

en de resultaten ervan omvatten zichtbare en meetbare economische en politieke empowerment van kansarme en kwetsbare groepen; grotere gendergelijkheid op alle gebieden; gelijkere herverdeling van inkomen en vermogen; actief burgerschap met meer betrokkenheid van maatschappelijke organisaties en sociale bewegingen; veranderingen in Noord-Zuid-machtsverhoudingen en instellingen voor mondiaal bestuur; empowerment van kleine ondernemingen, plattelandsproducenten en informele werkers; en een omkering van de hiërarchieën van normen en waarden die sociale en milieudoelstellingen ondergeschikt maken aan economische doelstellingen. (UNRISD 2016: 4)

Visie op SSE

UNRISD pikte de benaming *Social and Solidarity Economy* op in Rio+20, maar is zich bewust van de ambivalentie ervan, zodat het boven geschetste debat binnen de SSE-beweging terugkeert.

Onder de koepel van [SSE] kunnen verschillende wereldbeelden en begrippen van 'ontwikkeling' gevonden worden. Met de acceptatie van het kapitalistische systeem en zijn kerninstituties of 'spelregels', gaat de sociale economie vooral over het uitbreiden van de economische ruimte waarin mensgerichte organisaties en ondernemingen kunnen opereren. Het is fundamenteel een eigentijdse variant van 'ingebed liberalisme'³⁵, d.w.z. het gaat over het opnieuw inbedden van bedrijfsactiviteiten in progressieve maatschappelijke normen en het creëren of versterken van instituties die perverse effecten van 'business as usual' kunnen verzachten of tegengaan. De solidariteitseconomie trekt op haar beurt de kaart van sociale en systemische transformatie. Zij benadrukt kwesties van herverdelende rechtvaardigheid, zogenaamde 'diepe' duurzaamheid, alternatieven voor het kapitalisme en het op schulden gebaseerde monetaire stelsel, evenals participatieve democratie en emancipatorische politiek aangedreven door actief burgerschap en activisme van sociale bewegingen. [...] Samengenomen gaat SSE fundamenteel over het opnieuw bevestigen van sociale controle of 'sociale macht' (Wright 2010) over de economie ... (Utting 2014: 2)

Dat laatste zou moeten blijken uit de centrale karakteristieken waarvan SSE-organisaties en ondernemingen er een aantal combineren zoals UNRISD (2016: 117) aangeeft:

- *Ethische, sociale, ecologische en culturele doelstellingen:* SSE plaatst ethiek in het centrum van economische activiteiten door ze aan te sturen op basis van sociale doelstellingen, vaak gecombineerd met milieudoelen. Deelname aan SSE-activiteiten kan ook verband houden met de bevestiging van verschillende vormen van culturele identiteit of met het maken van keuzes in levensstijl in de zoektocht naar een zorgzamere samenleving.
- *Rechtvaardige ondernemingen en waardeketens:* De organisatieprincipes van SSE-organisaties, ondernemingen en waardeketens contrasteren met die van bedrijven in eigendom van investeerders of van de staat: (i) zij zijn non-profit of 'less-for-profit'; (ii) beheersregelingen op de werkplek zijn minder hiërarchisch, democratischer en niet gestructureerd door de belangen van aandeelhouders;

(iii) zij bevorderen intern rechtvaardiger patronen van inkomens- of winstverdeling.

- *Collectieve actie en economische empowerment*: In tegenstelling tot de conventionele ondernemer, het familiebedrijf of de zelfstandige, omvat SSE vooral economische actoren en burgers die zich bezighouden met collectieve actie. Vormen van coöperatie en associatie stellen werkers en producenten in staat hun economische belangen te bevorderen. Collectief organiseren in coöperaties kan de toegang tot middelen zoals krediet en transport vergemakkelijken, en de onderhandelingspositie in het prijssysteem verbeteren. Groepsorganisatie kan ook een belangrijke rol spelen in de economische empowerment van vrouwen.
- *Actief burgerschap en politieke empowerment*: SSE gaat over het versterken van de rol van gemeenschappen en burgers in zowel economie als politiek. SSE en verbonden organisaties en netwerken mobiliseren om zowel openbaar beleid als gedrag van bedrijven te contesteren, voor verandering te pleiten en deel te nemen aan beleidsdialogen. Aldus is SSE gericht op zowel economische als politieke empowerment van werkers en producenten. In dezelfde lijn kunnen verenigingen van werkers uit de informele economie hun belangen verdedigen.

Onderzoeksbevindingen

- Is voor UNRISD het potentieel van de SSE duidelijk, toch rijst de vraag of het ook in praktijk gezet kan worden. Het onderzoek van UNRISD zoekt daarom een antwoord op onder meer de volgende vragen. Kan de SSE aanzienlijk uitbreiden voorbij de nichestatus die ze vaak heeft aangenomen binnen de brede meervoudige economie? Kunnen haar organisaties zich blijven houden aan kernwaarden en doelstellingen wanneer ze uitbreiden en hun ledenaantallen groeien? De huidige dynamiek laat nog niet toe te concluderen dat de SSE een samenhangende en

Welke vormen van collectieve actie en participatie kunnen ervoor zorgen dat een nauwere interactie met zowel staten als markten de SSE en haar kernwaarden faciliteren, en niet ondermijnen?

veerkrachtige beweging van verandering vormt. Naarmate de SSE groeit, raken haar organisaties en ondernemingen vaak meer ondergedompeld in relaties met markten, for-profit-ondernemingen en overheidsinstellingen. Welke invloed heeft dat op de SSE? Welke vormen van collectieve actie en participatie kunnen ervoor zorgen dat een nauwere interactie met zowel staten als markten de SSE en haar kernwaarden faciliteren, en niet ondermijnen?³⁶

- We kunnen hier de stroom aan inzichten die dit onderzoek tot nu toe opleverde moeilijk samenvatten. We beperken ons tot enkele conclusies uit *Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe* (Utting 2015), het boek waarmee het UNRISD-project werd afgerond. Om te beginnen levert een systematische evaluatie van grenzen, risico's, spanningen en dilemma's verbonden met de opschaling van de SSE een hele lijst belangrijke elementen op: zwakke startcondities, bedrijfsmiddelen en competenties; opgesloten zitten in sectoren met lage toegevoegde waarde; beperkende financiële omgevingen; druk en invloed van commercialisering en financialisering; tendensen tot managerialisme; overname van organisaties en opbrengsten door elites;

compromissen tussen schaal en sociaal kapitaal; buiten beschouwing laten van de rol van de overheid; niet erkennen van de complementariteit en synergie tussen principes van ‘wederkerigheid’ en ‘herverdeling’; beperkte politieke wil of capaciteit voor ondersteunend beleid; afhankelijkheid, co-optatie, instrumentalisering en top-down-interventies; blijvende onderschikking van vrouwen in bestuur en leiderschap; organisatorische uitdagingen voorbij het gemeenschaps- of lokale niveau.

Daartegenover worden er drie met elkaar verbonden sets van verklarende condities geformuleerd: ‘strategische pijlers voor een integratieve opschaling’.

- *Capaciteitsopbouw*: Dit is deels een kwestie van hulpbronnen en methoden. Twee cruciale aspecten zijn een systeem van solidaire financiering en een kennissysteem dat technische en waardengerichte training verbindt. Sleutelrollen zijn hier weggelegd zowel voor lokale overheden, wat verband houdt met institutionele en sociale innovatie, als voor de creatie en instandhouding van sociaal kapitaal. Verder is ‘leren door te doen’ een belangrijke bron van innovatie.
- *Institutionele complementariteiten*: Het gaat erom dat de leefbaarheid en de performantie van een institutionele vorm mede bepaald worden door het samengaan met andere institutionele vormen. Zowel de overlapping van beleid (polycentrisme³⁷) als de organisatie op meerdere niveaus zijn daarin belangrijk. Verder is er aandacht nodig voor de complementariteit van verschillende allocatieprincipes³⁸ en de coherentie van een daarop gebaseerde beleidsagenda (denk aan vaak verwaarloosde herverdelingskwesties); alsook voor de complementariteit van economische en politieke empowerment binnen de collectieve actie zelf en de daarmee verbonden ‘co-constructie’ van beleid.³⁹
- *Participatie*: Dit moet in politieke zin verstaan worden en slaat op ‘de georganiseerde inspanningen van de kansarmen om controle te verwerven over zowel hulpbronnen als regelgevende instituties die hun leven raken’.⁴⁰ Dat slaat op ‘actief burgerschap’ en de herconfiguratie van machtsrelaties, wat veel verder gaat dan ‘goed bestuur’. Het impliceert voortdurende contestatie en de verzekering dat de stem van de SSE-actoren vertaald wordt in reële zeggenschap. Dat vraagt om inspanningen op alle niveaus, wat bevorderd kan worden door de vorming van een anti-hegemonische beweging, niet alleen met SSE-organisaties en verwante bewegingen, maar ook via allianties met marktspelers, politieke partijen en overheden waarmee men gedeelde belangen heeft. Daarbij is het zoeken naar een gemeenschappelijk begrip voor een transformatieve agenda wezenlijk. Het discursief en strategisch samenkomen van de ‘sociale’ en ‘solidariteitseconomie’ in de SSE biedt daar heel wat kansen toe:

Zowel liberale als radicale stromingen worden onder de SSE-paraplu ondergebracht en spreken er met elkaar [...]. Anders gezegd, SSE wordt een arena waar twee van de krachtigste wereldbeelden die het marktliberalisme bestrijden - namelijk ‘ingebod liberalisme’ en ‘andersglobalisering’ - een gemeenschappelijke basis vinden. [...] De overkoepelende term ‘sociale en solidariteitseconomie’ biedt voldoende ruimte om conventionele noties van ondernemerschap, ondernemerschap en sociale bescherming te verbinden met meer transformatieve concepten van rechten, gelijkheid, actief burgerschap, ethiek, solidariteit, emancipatie en [...] rechtvaardigheid. (Utting 2015: 35-36)

SSE en de commons

De huidige *commons*-beweging is van recentere datum dan de SSE, terwijl anderzijds heel wat initiatieven die onder de SSE-vlag genoemd worden vandaag vaak als *commons* gezien worden. Toch zien we het *commons*-begrip slechts met mondjesmaat in de SSE-literatuur. Om te beginnen is het duidelijk dat UNRISD in de klassieke termen van overheden, markten en ondernemingen, en civiele samenleving blijft denken. Het woord *commons* komt niet voor in de teksten van haar SSE-boek of van het Flagship Report. Is dat tekenend voor een VN-organisatie?

Een enigszins ander beeld geven teksten die vanuit de bewegingscontext komen of van ermee verbonden onderzoekers.⁴¹ Ook de RIPESS-visietekst spreekt onder 'Verdere exploratie van sleutelconcepten' bondig over de *commons*, evenwel met een accent op het aspect 'hulpbronnen' en niet op *commons* als gemeenschapspraktijk: 'Commons zijn hulpbronnen, zowel natuurlijke als sociaal gecreëerde die gezamenlijk worden beheerd ten behoeve van een gemeenschap of de aarde' (RIPESS 2015: 15). In ieder geval blijkt uit de tekst geen besef van de bijzondere betekenis van de *commons* voor een nieuw economisch paradigma, waar ook SSE naar op zoek is.

Vooralsnog lijkt het zoeken van toenadering vooral vanuit de *commons*-beweging te komen. Zo bracht de Commons Strategies Group⁴² in 2014 vertegenwoordigers van verschillende sociale bewegingen voor een andere economie, waaronder de SSE, samen op een meerdaags seminarie. In hun onderzoek naar mogelijkheden voor convergentie en samenwerking vormde de logica van de *commons* de brug tussen hun onderscheiden benaderingen.⁴³

Maar er is verandering onderweg. Ana Margarida Esteves, verbonden aan het Instituto Universitário de Lisboa (ISCTE-IUL), leidt momenteel een zesjarig internationaal vergelijkend onderzoeksproject over 'de convergentie van Solidariteitseconomie en de Commons bij de ontwikkeling van alternatieve politieke economieën'. In dat kader ging er vorig jaar in Lissabon een internationale conferentie door: *Social Solidarity Economy and the Commons: Envisioning Sustainable and Post-capitalist Futures*.⁴⁴ Een tweede conferentie met als ondertitel *Contributions to the Deepening of Democracy* werd vorige maand gehouden.⁴⁵ Wellicht luidt dit uitgebreide onderzoeksproject tot nieuwe perspectieven voor de relatie tussen SSE en de *commons*, en voor de zoektocht naar een nieuwe economie in het algemeen.

Bio

Jef Peeters is wetenschappelijk medewerker aan het Centrum voor Sociologisch Onderzoek aan de KU Leuven, sectie Sociaal Werk en Sociaal Beleid. Hij publiceerde *Een veerkrachtige samenleving* (2010) en *Veerkracht en burgerschap* (2015). Hij is lid van denktank Oikos.

Literatuur

- Barkin, D. & Lemus, B. (2014). Rethinking the Social and Solidarity Society in Light of Community Practice. *Sustainability*, 6, 6432-6445.
- Bollier, D. & Conaty, P. (2015). *A new alignment of movements?* Report on a Commons Strategies Group Workshop, Meissen, Germany, August 29- September 1, 2014. <http://www.bollier.org/report-new-alignment-movements>
- Bollier, D. & Helfrich, S. (2019). *Free, Fair and Alive. The Insurgent Power of the Commons*. Gabriola Island: New Society Publishers.
- CEP-CMAF (2002). *The Social Economy* [European Charter. English translation 2007] https://www.amice-eu.org/userfiles/file/2007_08_20_EN_SE_charter.pdf
- Dacheux, É. & Goujon, D. (2017). *Principes d'économie solidaire - Manuel de l'autre économie* (2e éd.). Paris: Editions Ellipses.
- Dacheux, É. & Goujon, D. (2019). *Vers un nouveau paradigme ancré dans les pratiques d'économie solidaire : le délibéralisme*. Working paper CIRIEC No. 2019/16. Liège: CIRIEC.
- Dash, A. (2014). *Towards an Epistemological Foundation for Social and Solidarity Economy*. Social and Solidarity Economy, Occasional Paper No. 3. Geneva: UNRISD. www.unrisd.org/dash.
- Duverger, T. (2014). La reconnaissance législative de l'économie sociale et solidaire. Note n°224, Fondation Jean-Jaurès , 8 juillet. Paris. <https://jean-jaures.org/nos-productions/La-reconnaissance-legislative-de-l-economie-sociale-et-solidaire>
- Kawano, E. (2018a). *Solidarity Economy: Building an Economy for People & Planet*. The Next System Project, 1 mei. <https://thenextsystem.org/learn/stories/solidarity-economy-building-economy-people-planet>
- Kawano, E. (2018b). Seven ways to build the solidarity economy. *Open Democracy*, 4 September. <https://www.opendemocracy.net/en/transformation/seven-ways-to-build-solidarity-economy/>
- Laville, J-L. (2010). The Solidarity Economy: An International Movement. *RCCS Annual Review*. Online 1 October. <http://journals.openedition.org/rccsar/202>
- Laville, J-L. (2015). Social and Solidarity Economy in Historical Perspective. In P. Utting (ed.) *Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe* (pp. 41-56). London: Zed Books/UNRISD.
- Lewis, M. & Conaty, P. (2012). *The Resilience Imperative. Cooperative Transitions to a Steady-State Economy*. Gabriola Island: New Society Publishers.
- McMurtry, J-J. (2015). Prometheus, Trojan Horse or Frankenstein? Appraising the Social and Solidarity Economy. In P. Utting (ed.) *Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe* (pp. 57-71). London: Zed Books/UNRISD.
- Mendell, M. & Alain, B. (2015). Enabling the Social and Solidarity Economy through the Co-construction of Public Policy. In P. Utting (ed.) *Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe* (pp. 166-182). London: Zed Books/UNRISD.
- Miller, E. (2010). Solidarity Economy: Key Concepts and Issues. In E. Kawano, T. Masterson & J. Teller-Ellsberg (eds.). *Solidarity economy I: Building alternatives for people and planet* (pp. 25-41). Amherst, MA: Center for Popular Economics.
- Miller, E. (2013). Community Economy: Ontology, Ethics, and Politics for Radically Democratic Economic Organizing. *Rethinking Marxism*, 25(4), 518-533.
- Moulaert, F. & Alenei, O. (2005). Social Economy, Third Sector and Solidarity Relations: A Conceptual Synthesis from History to Present. *Urban Studies*, 42(11), 2037-2053.
- Peeters, J. (2015). Sociaal werk en een economie voor gemeenschappelijk welzijn. In Id. (red.), *Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie* (pp. 233-244). Berchem: EPO.
- Peeters, J. (2019a). Economie in meervoud. Deel I – Economische diversiteit. *Oikos. Tijdschrift voor sociaal-ecologische verandering*, nr. 90, 2/2019, 4-18.
- Peeters, J. (2019b). Economie in meervoud. Deel II – Gemeenschapseconomie. *Oikos. Tijdschrift voor sociaal-ecologische verandering*, nr. 91, 3/2019, 4-19.
- Poirier, Y. (2014). Social Solidarity Economy and related concepts. Origins and Definitions: An International Perspective. RIPESS. <http://www.ripess.org/wp-content/uploads/2017/09/Solidarity-Economy-and-other-Concepts-Poirier-July-2014.pdf>
- RIPESS (2015). *Global Vision for a Social Solidarity Economy: Convergences and Differences in Concepts, Definitions and Frameworks*.

- http://www.ripess.org/wp-content/uploads/2017/08/RIPESS_Vision-Global_EN.pdf
- UNRISD (2016). *Policy Innovations for Transformative Change. Implementing the 2030 Agenda for Sustainable Development*. Flagship Report 2016. Geneva.
- UNTFSE (2014). *Social and Solidarity Economy and the Challenge of Sustainable Development*. Position Paper by the United Nations Inter-Agency Task Force on Social and Solidarity Economy.
- Utting, P. (ed.) (2015). *Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe*. London: Zed Books/ UNRISD.
- Utting, P. (2015). Introduction: The Challenge of Scaling Up Social and Solidarity Economy. In Id. (ed.) *Social and Solidarity Economy: Beyond the Fringe* (pp. 1–37). London: Zed Books/ UNRISD.
- Utting, P., van Dijk, N. & Mathei, M-A. (2014). *Social and Solidarity Economy. Is There a New Economy in the Making?*. Occasional Paper No. 10. Geneva: UNRISD. www.unrisd.org/utting-et-al.
- Wright, E.O. (2010). *Envisioning Real Utopias*. London: Verso.

Noten

- Het is niet mogelijk om alle relevante aspecten van de SSE in één artikel uit te diepen. Het is vooral opgezet als kennismaking en om een weg te wijzen naar relevante literatuur voor wie meer wil weten.
- Zie voor deze o.a. door Karl Polanyi gestaafe idee deel I (Peeters 2019a). Voor een bondige geschiedenis van sociale economie als concept (tot voor de laatste economische crisis) zie: Moulaert & Alenei 2005. Definities ook in Utting et al. 2014: 4-5.
- Poirier 2014. Moulaert & Alenei 2005 en Laville 2005 geven ook een historische fasering.
- CMAF is een gangbare afkorting voor: coöperaties, onderlinge maatschappijen (mutualiteiten), verenigingen (associaties) en stichtingen (fondations).
- <http://www.socialeconomy.eu.org/>
- Poirier 2014.
- Zie: 'Wat is sociaal ondernemen' op: <https://www.socialeconomie.be/>
- Poirier 2014. Voor 'economische sectoren' zie ook Deel I (Peeters 2019a).
- Bijv. Lewis & Conaty 2012; RIPESS 2015.
- Bijv. Moulaert & Alenei 2005; Wright 2010.
- De geschiedenis van het ontstaan van de solidariteitseconomie en van de SSE is in de meeste publicaties fragmentarisch beschreven. Interessant zijn o.a. Miller 2010 en Laville 2010. De beste reconstructie van de terminologische geschiedenis biedt Poirier 2014.
- Dacheux & Goujon 2017: 9.
- Lima Declaration, First Meeting Globalization of Solidarity, 4 juli 1997. http://www.socioeco.org/scrutarijs_en.html?q=lima+declaration
- Voor een overzicht: <http://www.ripess.org/who-are-we/history/?lang=en>
- http://www.alliance21.org/2003/index_en.html
- Deze omschrijving hanteert de term 'solidariteitseconomie', hoewel RIPESS zowel in zijn naam als in zijn Charter 'sociale solidariteitseconomie' gebruikt (zie verder).
- MES werd medeoprichter van RIPESS Europe. <http://www.le-mes.org/>
- Een standpunt van o.a. Jean-Louis Laville, zie Moulaert & Alenei 2005: 2044.
- Poirier 2014. Uitvoerder in Duverger 2014.
- De Franse onderzoekers Éric Dacheux en Daniel Goujon (2017, 2019) gebruiken evenwel 'économie solidaire'.
- Bijv.: Plataforma de Economía Solidaria Centroamericana (PECOSOL); Fórum Brasileiro de Economía Solidaria (FBES); United States Solidarity Economy Network (US SEN); Solidarity Economy Association (in UK); Asian Solidarity Economy Council (ASEC).
- McMurtry (2015) geeft een uitgewerkte analyse van de liberale bronnen van de sociale economie, zowel filosofisch als economisch.
- Zo ontstonden er SSE-netwerken in alle continenten. Voor een overzicht: <http://www.ripess.org/>. Voor RIPESS Europe: <http://www.ripess.eu/>

24. Zie bijv. Miller 2007 en 2010; Lewis & Conaty 2012: 28-32. Documenten vind je op de RIPESS-website <http://www.ripess.org/>, maar vooral op Socioeco.org - Resource website of social and solidarity economy http://www.socioeco.org/page12_en.html.
25. Een voorstel voor een vernieuwd charter werd uitgewerkt door het Spaanse SSE-netwerk (<https://www.economiasolidaria.org/carta-de-principios>), en kreeg al een Engelse vertaling (<https://www.guerrillatranslation.org/2019/07/01/a-charter-for-the-social-solidarity-economy/>).
26. RIPESS 2015. Voor de beschrijving van de beweging gebruiken we vooral dit document, alsook een recente voorstelling voor het Next System-project, mede geïnspireerd door het U.S. Solidarity Economy Network (Kawano 2018a).
27. Peeters 2019a geeft daar ook een schematische voorstelling van. Voor de verschillen met 'gemeenschapseconomie' (Peeters 2019b), zie ook Miller 2013.
28. Dat is verwant met het alternatief voor 'opschaling' dat Bollier en Helfrich (2019) beschrijven voor de commons: 'Emulate and Federate'.
29. Zie voor een uitvoeriger filosofische discussie: Dash 2014.
30. Peeters 2019a geeft Millers (2010) categorisering, waarvan het schema ook in Peeters 2015: 241. Lewis & Conaty 2012 geeft uitvoerige praktijkbeschrijvingen op verschillende domeinen.
31. Kawano 2018: 24; <https://solidarityeconomy.us/users/login>; voor Europa: <https://www.sdgwatcheurope.org/susy-map-mapping-the-social-solidarity-economy-initiatives-all-over-europe/>
32. Alle belangrijke documenten van dit project (denkstukken, onderzoekpapers, conferentiebijdragen) zijn toegankelijk via: <http://www.unrisd.org/sse>
33. Resp. Utting et al. 2014; Utting (ed.) 2015; UNRISD 2016: 115-139.
34. <http://unsse.org/>
35. Ruggie, J.G. (1982). International regimes, transactions, and change: embedded liberalism in postwar economic system. *International Organization*, 36(2): 379-415.
36. Utting et al. 2014.
37. Polycentrisme duidt op het bestaan van meerdere besluitvormingscentra die formeel onafhankelijk van elkaar zijn. Het begrip speelt o.a. een belangrijke rol in E. Ostroms onderzoek naar de commons.
38. Daarbij wordt verwezen naar Polanyi (zie Deel I, Peeters 2019a).
39. Zie ook: Mendell & Alain 2015.
40. UNRISD 2004, geciteerd in Utting 2015: 34.
41. Bijv. Lewis & Conaty 2012; Kawano 2018a; Barkin & Lemus 2014.
42. <http://commonsstrategies.org/about/>
43. Bollier & Conaty 2015.
44. Lissabon, 21-23 November 2018. <http://www.socioeco.org/actu477.html>
45. Lissabon, 6-8 November 2019. <https://ssecommons.cei.iscte-iul.pt/>